

ЗАСОБИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ «БІЛИЙ КОЛІР» З ПОЗИЦІЇ СЛОВОТВОРЧОЇ ДЕРИВАЦІЇ

Пропонована розвідка присвячена розгляду словотворчих потенцій концепту «білий колір». При тому застосовано комплексний підхід до його вивчення з урахуванням структурно-семантичного та лінгвокультурологічного аспектів.

Ключові слова: *концепт «білий колір», кольоропозначення, вербальна репрезентація, семантичні особливості, словотворчі потенції.*

В статті розглядаються словообразовательные возможности концепта «белый цвет». Для этого автором применяется комплексный подход к его изучению с учетом структурно-семантического и лингвокультурного аспектов.

Ключевые слова: *концепт «белый цвет», цветоименования, вербальная репрезентация, семантические особенности, словообразовательные возможности.*

The author examines word-formation potencies of concept «white color».

Key words: *concept «white color», colour terms, verbal representation, semantic features, word-formation potencies.*

Кольоропозначення як одиниці опису мови, що називають чуттєві образи кольору здавна цікавили і продовжують викликати інтерес у дослідників. У сучасних мовознавчих студіях кольорономінанти досліджуються у різних аспектах і за допомогою різних методів. Опису кольоропозначень присвячені фундаментальні праці Н.Б. Бахліної (1975), Л.М. Грановської (1964), А.О. Брагіної (1986); відома серія робіт Р.В. Алімпієвої (1976; 1982; 1986), присвячена історії формування, семантичному розвитку і системності відношень прикметників на позначення кольору.

Історія прикметників-кolorативів досліджувалась у роботах С.М. Іссерліна (1951), М.А. Суровцової (1970), Е.В. Кузнецової (1989), Т.Г. Корсунської (1963).

Х. Чирнер (1973), Л.В. Лаєнко (1988), Т.Ф. Ковальова (1999), А.С. Івахницька (2000) розглядають семантику кольору в порівняльному плані.

Назви кольорів привертають увагу вчених і у галузі когнітивної семантики. Науковці, поставивши завдання описати мовні концепти кольору, встановили стійкі асоціативні зв'язки між концептом кольору та його носієм – прототипом. Дослідженню концептів-кольоропозначень присвячені роботи А. Вежицької (1996), Г.М. Яворської (1999), І.О. Голубовської (2004) та ін.

Проблема концептів опрацьована сьогодні в численних філологічних розвідках У мовознавстві існує кілька теорій розуміння сутності концепту, а намагання дати його цілісний опис пов'язане з проблемою розмежування цієї одиниці з такими лінгвістичними

термінами, як поняття, сигніфікат, лексичне значення, сема, денотат. У вузькому значенні (логіко-філософський аспект) концепт прирівнюється до понятійного компонента слова, що різні дослідники називають по-різному: денотат, десигнат, сигніфікат, лексичне значення, референт. Згідно з когнітивним підходом концепт трактується як термін, що пояснює одиниці ментальних чи психологічних ресурсів нашої свідомості, тієї інформаційної структури, яка відбиває знання і досвід людини.

У зазначеному напрямку працює сьогодні багато дослідників (О.О.Селіванова, М.П. Кочерган, О.О. Тараненко, В.В. Жайворонок, Л.П. Іванова, О.С. Кубрякова, С.Є. Нікітіна, Н.В. Молотаєв, В.Л. Постовалов та ін.), доробок яких зводиться до визначення концепту, як «оперативної змістової одиниці пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку ... всієї картини світу, відбитої в людській психіці» [1: 90].

Попри наукову новизну, значущість і вагомість висновків та спостережень відкритими залишаються низка питань: серед яких – питання щодо словотворчої деривації концептів, зокрема концептів на позначення кольору.

Об'єктом розгляду в пропонованій статті обрано концепт «білий колір». Метою дослідження є розгляд засобів вербалізації концепту «білий колір» з позиції словотворчої деривації. Вибір відповідного концепту обумовлено тим, що колоратив *білий* є одним із найдавніших назв кольору і одним із найпоширеніших концептів кольору в системі кольороназв сучасної української мови, закріплених в українській народній культурі, функціонально значущих для християнської традиції. Крім свого основного значення, він має і декілька похідних, із якими функціонує у системі української мови. Окрім того кольорономінації білого виявилися найбільш різномірними за своєю словотворчою структурою.

Концепти кольору (під якими розуміємо одиниці колективної свідомості, вербалізовані комплексом мовних засобів, яким притаманна національно-культурна специфіка) наділені інформацією про власне кольорову ознаку, а деякі з них пов'язані з індивідуальними асоціаціями, народними віруваннями і уявленнями, історико-культурним досвідом. Результатом вербалізації концептів кольору є прикметники-кольоропозначення, які виступають як одиниці певного мікрополя номінантів кольору. Будучи основним засобом вербального відображення концепту кольору, прикметник виконує роль певного ядра, навколо якого групуються інші частини мови, а точніше, того первісного джерела, яке формує і створює інші частини мови, вербалізуючи концепт [2: 3]. Прикметник-кольороназва слугує продукуючою основою для дериватів, що розширюють структуру концепту за рахунок залучення додаткових смислів.

Для того, щоб з'ясувати засоби вербалізації концепту «білий колір» з позиції словотворчої деривації, вважаємо за необхідне уточнити, які методи аналізу концепту «білий колір» нами буде використано далі. У дослідженні послуговуємося лінійними (експліцитними) і нелінійними (імпліцитними) методами деривації. До лінійних методів деривації відносимо афіксацію, словоскладання та спрощення; до нелінійних – семантичну деривацію та конверсію. Крім того, для опису послідовності залучення до початкової одиниці серії формальних операцій, нами буде використано поняття ступені деривації: одноступенева та двоступенева деривація. Прикладом одноступеневої деривації може слугувати утворення від прикметника *білий* афіксального ад'єктивного деривата *біленький*; у результаті багатоступеневої деривації від початкової одиниці утворюється декіль-

ка дериватів, кожен із яких є наступною дериваційною сходинкою по відношенню до попереднього. Так, дериват *побіліти* був утворений за такою моделлю: *білий* (прикметник) → *біліти* (дієслово недоконаного виду) → *побіліти* (дієслово доконаного виду).

Джерельною базою дослідження стали деривати відібрані з лексикографічних джерел. Словникові дані доповнено прикладами, вилученими з газетних матеріалів.

Розглянемо **експліцитне словотворенні**. Як початкова основа при номінації лексики на позначення кольору виступає лексема, що відображає кольорову характеристику об'єкта. Дериваційні форманти лінійної номінації слугують для уточнення відтінку кольору (пор.: *біліший, білуватий, білавий*) або конкретизації частини об'єкта, пофарбованої у відповідний колір (пор.: *білолиций, білозубий, білостінний, білогрудий*). Найчастіше деривати першого ступеня творяться за допомогою афіксів (суфіксів) -еньк, -ав, -аст (-яст), -юсінк (-ісінк), -уват: *білесенький, білісінкий, білуватий*, які передають неповноту вияву кольорової ознаки.

Від прикметників за допомогою суфіксів можуть утворюватись: іменники – -изн (*білизна*), -ок (*білок*), -як (*біляк*), -уг (*білуга*), -ість (*білість*), -інн (*біління*); дієслова – -іти (*біліти*), -ити (*білити*); прислівники – -о (*біло*). Помічені поодинокі випадки творення субстантивів першого ступеня за допомогою префіксів: *побіл, набіл, забіл, вибіл*. У таких випадках відбувається перегрупування сем. Загальнокатегорійна сема якості, яка притаманна прикметникові як носієві ознаки, поступається семі 'предметність' (для іменників), семі 'дія' для дієслів, семі 'ознака ознаки або дії' для прислівників. Словотворчі елементи при тому привносять додаткові смисли в значення похідної одиниці. Так, наприклад, дериват *біліти* означає: 1. 'Ставати, робитися білим, світлим'. 2. 'Виділятися білим кольором', а дериват *білити* – 1. 'Робити білим, покриваючи розчином вапна, крейди'. 2. 'Вибілювати у воді й на сонці (про полотно), забарвлювати в білий колір'. Пор.: «А день біліє та біліє (М. Вовчок) [ФСУМ, с. 75]; *Білити приміщення школи залучені майстрині з будівельного управління* [УК, 2009, № 17, с. 4]. Оцінний компонент значення при тому залежить виключно від контекстної реалізації деривата.

Деривати першого ступеня можуть бути основою для подальшого словотворення. Особливо продуктивними є дієслівні та дієприкметникові лексеми, утворені за допомогою префіксів, які можуть означати: початок дії – *забіліти, забілити, побіліти, побілішати*; кінець дії – *побілілий, побілений, забілений*; рідше зустрічаємо субстантивне та ад'єктивне префіксальне творення: *перебілка, набіло*.

Словоскладання є досить продуктивним типом словотворення кольорових дериватів. Цим способом можуть утворюватися складні прикметники та іменники, де однією із початкових основ буде атрибут кольору. Якщо при творенні складних іменників прикметник на позначення кольору буде першою основою, то він виступатиме як частина назви різних галузей знань. Наприклад: назви людей (*білорус, білодеревець, білоручка, білогвардієць*); назви рослин (*білоцвіт, білозір, білокопитник*); назви тварин (*білокрилка, білодушка, білобочка, орлан-білохвіст*); медичні терміни (*білокрів'я, білокрівці, білогност*) тощо. До складних дериватів відносимо і прикметники, що означають пофарбування частин різних реалій у білий колір. Це можуть бути частини тіла людини (*білобровий, білоголовий, біловолосий, білолиций*), частини тіла тварини (*білохвостий, білогрудий, білокрилий*), уточнена назва рослини (*білокачанний*); назви елементів інтер'єру (*білостінний, білоколонний*) тощо.

У наведених прикладах відношення до кольору має тільки перша похідна основа. Однак досить часто для передачі кольорових відтінків використовуються складні прикметники з інтерфраксом -о-, наприклад, *чорно-білий, сіро-білий, сніжно-білий*, де поєднуються модифікатор кольору і сам колір. При тому кількість можливих компонентів для творення складнопохідних прикметників практично необмежена, як необмежені і можливість сполучуваності модифікаторів з основним тоном в прикметниках-композицях.

Конверсія (субстантивіація), як вид словотворення за якого словоутворюючим засобом слугує зміна парадигми слова [3: 71] належить до нелінійних засобів вторинної номінації кольороназв (**імпліцитне словотворення** – зміна значення лексеми при збереженні її форми). На досліджуваному матеріалі конверсія засвідчена невисокою продуктивністю, спостерігається тільки при утворенні іменників, мотивованих за формою (зміст при тому може бути відмінним) прикметниками. Нами зафіксовано три приклади явища субстантивіації. Субстантивовані прикметники *білий* вжито: 1) на позначення осіб за родом діяльності (білогвардійців), при тому актуалізуються ознаки ‘контрреволюційний’, ‘пов’язаний із самодержавством’, ‘такий, що виступає на захист царизму’ (*Я був у Душанбе, як відступали білі (І. Ле)* [СУМ, I, с. 181]); 2) на позначення осіб за кольором шкіри (за приналежністю до певної раси) – актуалізується ознака ‘світлошкірий’ (*От візьмуть нас і варварів, і римлян, чорних, білих гарненько всіх засмолять і запалять, мов скіпочки. І будем ми світити в садах у цезаря ... мов світло правди (Л. Українка)* [СУМ, I, с. 181]); 3) на позначення предмета, що має біле пофарбування (шахи, шашки) – актуалізується ознака ‘білий колір протилежний до чорного’ (*Сьогодні він почав білими* [УК, 2010, № 115, с. 3]). Відповідні деривати не можуть слугувати основою для подальшого словотворення.

Із імпліцитного словотворення продуктивними є **семантичні дериваційні процеси**. Розглядаючи процеси функціонування семантичної деривації на прикладі семантичної структури прикметника *білий* робимо висновок, що ядром значення, у якому закріплюється головний поняттєвий зміст, тобто архісемою, для цього прикметника є власне значення кольору, що має забарвлення одного із основних кольорів спектра або такого, що зближується з ними. Це основне значення можна розкласти на менші елементи змісту (семемі, диференційні ознаки, елементарні ознаки). У комплексі всі ці елементи значення утворюють уявлення про прикметник-кологратив. У кольороназвах архісема кольору зберігається, а конотації часто зумовлені образними асоціаціями, що їх викликає саме колір, етнокультурною маркованістю тощо.

У процесі використання прикметника на позначення кольору для характеристики різних реалій на перший план висувається той або інший аспект значення. Наприклад, диференційними ознаками прикметника *білий*, що відрізняють його від інших представників цієї групи, є значення: 1) ‘дуже світлий’; 2) ‘ясний’; 3) ‘чистий’ (застаріле значення); 4) ‘сніжний’; 5) ‘контрреволюційний’; 6) ‘зі світлою шкірою’ (за расовою ознакою). Не всі сегменти значення, які утворюють семантичний образ прикметника, охоплює поняття «білий колір» як елементи позамовної діяльності. Вони можуть бути привнесені в семантику лексеми на різних етапах розвитку мови як експресивні, оцінювальні та увійти в змістову структуру як усталені елементи.

Розвиток різних значень кологратива *білий* полягає в спрямуванні від конкретного до абстрактного, від вираження об’єктивної ознаки предмета за кольором до оцінних

характеристик шляхом метафоризації, метонімічного перенесення цієї ознаки на інший предмет, які можуть зовсім не сумішатися з самим поняттям кольору. Так, семантика сполучень *білі мухи*, *біла буря*, *білий пух*, *Біла Олімпіада*, *білий континент* визначається на основі компонента *білий* зі значенням 'зимовий', 'сніжний', 'покритий снігом'; семантика сполучень *біла раса*, *білий негр*, *білий режим* обумовлена значенням 'світлошкірий' (як прикмета раси); значення 'ясний', 'світлий' мотивували виникнення сполучень *білий день*, *білий ранок*, *серед білого дня*, *біла ніч*. Механізм таких семантичних трансформацій полягає в певному семантичному суміщенні прямого кольорового значення зі значенням, пов'язаним із оцінним уявленням про цей колір. Основою такого об'єднання є наявність загальної ознаки, що є основою для порівняння.

Пряме значення прикметника вербалізує ядерні ознаки концепту «білий» у значеннях: 'який має колір крейди, молока, снігу' («Заступила чорна хмара Та білу хмару (Т. Шевченко) [СУМ, I, с. 181]»; 'світлий' («Справді гарно тут. І білі піски берегів, і ця тиша неміряна, і ласкавий степовий вітерець (О. Гончар) [СУМ, I, 181]»; 'чистий, випраний' («Неначе ляля в льолі білій, Святее сонечко зійшло (Т. Шевченко) [СУМ, I, с. 181]»; 'сивий' («Се був дід дуже старий, білий (Марко Вовчок) [СУМ, I, с. 181]»; 'блідий' («А Катря стоїть коло стіни, сама, як стіна, біла, – бачу – зомлівав» (Марко Вовчок) [СУМ, I, с. 181]»; 'безколірний, безбарвний, прозорий' («Очі самі собою унали на графин і залюбувалися тими непримітними голочками, якими грала біла горілка» (П. Мирний) [СУМ, I, с. 181]»; 'у якому є багато вибілених предметів' («Ввижається мені вечір теплий з пахощами весняними ..., з вишняком, білим від цвіту рясного» (М. Коцюбинський) [СУМ, I, с. 181]»; 'світлошкірий' («Любка вигадала носити паранджу, щоб ніхто не впізнав її, білої жінки, що ходить з узбеком (І. Ле) [СУМ, I, с. 181]»; 'складова частина ботанічних, зоологічних, хімічних, технічних та інших назв-термінів' («У древній Греції і Римі як лікувальний засіб дуже цінилась біла чемериця. Відомо, що вона досить сильна отрута (Знання, 10, 1965, 13) [СУМ, I, с. 181]»; *Білий гриб – король усіх грибів: і за своїми смаковими якостями, і за енергетичним складом* [УК, 2003, № 165, с. 4]; *Тут на допомогу прийдуть біла акація, лобода, кульбаба* [УК, 2004, № 88, с. 19]; *Білий лелека, здавалося б, відомий птах, але загадок задає чимало* [УК, 2004, № 122, с. 6]; *Дід Мороз не забуває про подарунки: він кожному приносить шматочок щастя, навіть білому ведмедю в токійському зоопарку* [УК, 2004, № 251, с. 3]; *Білий фосфор – безбарвна, дуже отруйна, майже не розчинна у воді речовина* [УК, 2009, № 121, с. 6].

Для переносних значень характерний різний ступінь абстрактності. Одна група значень склалася в результаті послідовного розвитку «кольорової» лінії, іншу утворюють значення, які використовуються для характеристики та оцінки осіб і предметів, явищ, станів у суспільному та соціальному житті людини.

Переносні значення реалізуються в периферійних ознаках концепту «білий» у значеннях: 'чистий', 'охайний', 'чепурний' (*На білу половину дому дозволялось заходити тільки Варварі. Інший челяді вхід туди був заборонений* [УК, 2003, № 97, с. 3]); *Тільки у себе в білій хаті він залягав почувався затишно* [УК, 2008, с. 8]); 'зимовий', 'сніжний', 'покритий снігом' (*Система договору про Антарктику є прикладом плідного міжнародного співробітництва, що ґрунтується на обміні знаннями та науковими даними щодо вивчення, охорони та управління Білим континентом* [УК, 2004, № 138, с. 7]);

Повільно пішла, покручуючи листком; світ ніби повужчав перед нею – танцювало море білих мух [УК, 2010, с. 9]); ‘європейський’ (*На західноєвропейському ринку як виробники «білої» побутової техніки лідирують німці, голландці та шведи* [УК, 2003, № 117, с. 9]); ‘контрреволюційний’ (*Ішли бійці на білі банди* [СУМ, I, с. 181]); *Накази, які віддавали білі командири, не обговорювалися* [УК, 2003, № 28, с. 19]); ‘невичений’, ‘недосліджений’, ‘беззмістовний’ (*Вся проблема підземної газифікації поки що – біла пляма* [УК, 2006, № 43, с. 12]); ‘привілейованийий’, ‘кращий’ (*Ось і розбіглися всі по стегу, і Оверко переміг. Його чорний шлик віявся по плечах. «Рубай, брати, білу кість»* (Ю. Яновський) [СФУМ, с. 298]); ‘пов’язаний із наркотиками’ (*Але проблема залишається актуальною: поки що «біла смерть» щодня знаходить свої жертви* [УК, 2003, № 116, с. 18]); ‘непрофесійно виконаний’ (*Із-за білої недбалості постраждали немовлята пологового будинку № 3 м. Кіровограда* [УК, 2005, № 167, с. 11]); ‘ангельський’, ‘святий’ (*Муза була його білою богинею, яка надихала його на творчість* [УК, 2005, № 249, с. 11]); ‘безгрішний’, ‘гарний’, ‘благодушний’ (*Біла смуга в житті завжди наступає за чорною* [УК, 2004, № 103, с. 9]); ‘невзначний’, ‘позбавлений обмежень’ (*Одного разу після чергового походу на дискотеку, коли він стояв біля барної стійки, оголосили «білий танець» і його запросила якась дівчина* [УК, 2004, № 37, с. 12]); *У зурті окупантів Шольц видався йому білою вороною* (А. Головка) [ФСУМ, I, с. 146]); ‘законний’, ‘чесний’, ‘легальний’ (*Адже мова йде про абсолютно чисті, законні, так названі «білі інвестиції»* [УК, 2005, № 16, с. 11]).

Між прямими і переносними значеннями колоратива *білий* існує певний взаємозв’язок. Експресивні, оцінні семи прикметника нашаровуються на основне значення, що сприяє усталенню звороту як вторинної назви. Переносне значення спирається на пряме значення кольору, в ньому наявний певний зоровий образ, при тому на перше місце висувається оцінна характеристика предмета.

Семантична «поведінка» прикметника *білий* під час створення образних назв підтверджує думку В.В. Виноградова про те, що у мовній системі змістова сутність слова не вичерпується наявними у ньому значеннями, оскільки у слові існують «вказівки на суміжні ряди слів і значень, слово насичено відображеннями інших ланок системи, виражає відношення до інших слів, що співвідносяться або пов’язані з його значенням» [4: 7].

Отже, деривати від назви концепту «білий колір» утворюються усіма основними способами номінації, які наділені різною продуктивністю щодо творення нових назв. Аналіз фактичного матеріалу показав, що найпродуктивнішим є афіксальне словотворення, словоскладання та семантична деривація. За рахунок дериваційних лексем ознаки в структурі концепту «білий колір» мають більше змістове наповнення, значно поширюють структуру концепту кольору, дозволяючи говорити не тільки про типове пофарбування реалії чи явища, але й про процес набуття об’єктом відповідного забарвлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М.: МГУ, 1996. – 245 с.
2. Жирмунская М.Л. Словообразовательные потенции прилагательных цветообозначения в современных германских языках: Дис. ... канд. филол. наук / М.Л. Жирмунская. – М., 1982. – 240 с.

3. Смирницкий А.И. К вопросу о слове («проблема тождества слова») / А.И. Смирницкий // Труды Института языкознания. – 1954. – IV. – С. 71.
4. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. СУМ – Словник української мови: В 11 тт. – К.: Наукова думка. – 1970-1980.
2. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / Укладачі В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк та інші. – К.: Наукова думка, 2003. – 1096 с.
3. УК – газета «Урядовий кур'єр».
4. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк та інші. – К.: Наукова думка, 1999. – К.1-2. – 980 с.

УДК 811' 111

Штангрет Г.З.
(Львів, Україна)

РОЛЬ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МЕТАФОРИ У РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ КОНЦЕПТУ MAN (на основі творів Джона Грея)

Стаття присвячена дослідженню образного компонента концепту MAN на основі виділення концептуальних метафор. Розглянуто трактування поняття метафори. Проаналізовано особливості функціонування метафори у творах науково-популярного жанру.

Ключові слова: *лінгвокультурологічний концепт, концепт MAN, концептуальна метафора.*

Статья посвящена исследованию образного компонента концепта MAN на основе выделения концептуальных метафор. Рассмотрены интерпретации понятия метафоры. Проанализированы особенности функционирования метафоры в произведениях научно-популярного жанра.

Ключевые слова: *лингвокультурологический концепт, концепт MAN, концептуальная метафора.*

The article deals with the figurative component of the concept MAN based on the selection of conceptual metaphors. The interpretation of the notion of metaphor is viewed. The peculiarities of the functioning of metaphor in popular-scientific works are analysed.

Key words: *lingvo-cultural concept, concept MAN, conceptual metaphor.*

Дослідження в руслі когнітивної парадигми вважаються одними із пріоритетних напрямків сучасної лінгвістики. Завдяки її антропоцентричному спрямуванню, відправно